

حقیقت ایمان، اسلام و کفر

«حقیقة الإيمان»

شهید ثانی با «ایضاح البیان فی تحقیق الإيمان»

زین الدین بن محسن عاملی

ترجمة دکتر مهدی حسن زاده

تهران
۱۳۹۶

تحقیق ایمان، اسلام و کفر

ترجمه «حقیقة الایمان»

شهید ثانی یا «ایضاح الیّان فی تحقیق الایمان»

زین الدین بن محسن عاملی

دکتر مهدی حسن زاده

ناشر: هستی نما، چاپ و صحافی: نگارش، چاپ: اول، بهار ۱۳۹۶، شمارگان: ۵۰۰، قیمت:

۱۵۰۰۰ تومان، ۲۴۸ صفحه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۲۱۴-۷۷-۲

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

ناشر هستی نما

شماره: تهران، پ - پ: ۷۵۳ - ۱۳۱۴۵

تلفن: ۰۲۱۲۱۵۱۰۳۸

E-mail: Hestina@mail.com

حسن زاده، مهدی - ۱۳۵۰

حقیقت الایمان، فارس

حقیقت ایمان، اسلام و کفر ترجمه «حقیقة الایمان» شهید

ثانی یا «ایضاح الیّان» فی تحقیق الایمان "زین الدین

بن محسن عاملی / مهدی حسن زاده.

هستی نما، ۱۳۹۶.

۲۴۸ ص: ۱۴/۵ × ۲۱/۵ س.م.

۹۷۸-۹۶۴-۸۲۱۴-۷۷-۲

وضعیت فهرست نویسی: فیا

موضوع: ایمان (اسلام)

موضوع: faith (Islam)

شناسه افزوده: عاملی، زین الدین بن محسن، قرن ۱۰ ق: ایضاح الیّان

فی تحقیق الایمان

شناسه افزوده: شهید ثانی، زین الدین بن علی ۹۱۱-۹۶۶ ق - حقائق الایمان

رده بندی کنگره: ۱۳۹۶ ج ۷ ص ۵ / Bp۲۲۵

رده بندی دیویی: ۲۹۷ / ۴۶۴

شماره کتاب شناسی ملی: ۴۶۸۹۸۰۳

فهرست مطالب

۱۱		مقدمه مترجم
۱۵		تحقیق محمد حسن
۱۵		مقدمه تحقیق
۱۹		روش تحقیق
۲۱		در عدم صحت انتساب کتاب حقیقی امامان به شهید ثانی
۲۴		مقاله استاد رضا مختاری
۲۰		حقیقه‌الایمان شهید ثانی یا ایضاح البیان زین الدین بن محمد عاملی
۳۰		دلایل مدعا
۳۶		نسخه‌های خطی حقیقه‌الایمان
۳۷		چاپ‌های حقیقه‌الایمان
۳۹		ترجمه متن رساله حقیقه‌الایمان

مقدمه

۴۱		مقدمه مؤلف
۴۱		معنای لغوی ایمان
۴۶		تعریف ایمان شرعی

مقاله اول

مقاله اول	۵۰
در بیان دلایل مذاهب در ایمان و اشکالات آنها	۵۱
رای محقق طوسی	۵۳
رای اهل سنت	۵۳
رای فاضل قوشچی	۵۴
استدلال با آیات شریفه بر اینکه ایمان، همان یقین است	۵۴
استدلال به سنت معارضه بر اینکه ایمان، جزم ثابت است	۵۶
دلیل دیگر اجماع	۵۶
اشکال در ادله‌ای که ایمان را یقین می‌داند	۵۶
اعتبار یقین در معارف	۵۸
استدلال به اجماع بر وجوب معرفت اشکال در آن	۵۹
ادله وجوب معرفت خداوند (نظره)	۶۱
ادله کسانی که تقلید را در اصول دین واجب می‌دانند و جواب آن	۶۴
مراد از نهی «جدال» و کلام در مسأله «قدر»	۶۶
ادله کسانی که تقلید در اصول دین را جایز می‌دانند	۶۹
ابطال مذهب قائلین به تقلید در معارف	۷۴
مقام دوم	۷۹
اما کتاب خدا	۷۹
اشکالات وارد بر مقام اول	۸۷
آیا ایمان خود معرفت است یا غیر آن	۹۱
اشکال بر قائلینی که ایمان را مغایر معرفت می‌دانند	۹۳

۹۵	علم حاصل برای نفس گاهی غیر اختیاری و غیر کسی است
۹۶	دیدگاه اشاعره
۹۷	مذهب کرامیه در ایمان و جواب از او
۹۹	جواب مذهب کرامیه در ایمان
۱۰۰	مذهب معتزله در ایمان و جواب از آن
۱۰۱	جواب از آیات بیان شده در این مطلب
۱۰۳	مذهب قائلین به اینکه ایمان فعل واجبات و ترک محظورات است
۱۰۴	جواب آیات و روایات مورد استشهاد
۱۰۷	مذهب قائلین به اینکه ایمان تصدیق به قلب، اقرار به زبان و عمل به ارکان است
۱۰۷	استدلال به روایات بر این قول
۱۰۹	اشکال به روایات از نظر سند و دلالت
۱۱۱	مذهب قائلین به اینکه ایمان تصدیق به قلب است با دو کلمه شهادت
۱۱۱	مذهب قائلین به اینکه ایمان تصدیق با اقرار به زبان است
۱۱۷	نزوم کفر ساکت اگر اقرار به زبان جزو ایمان باشد
۱۲۰	مختار محقق طوسی

مقاله دوم

۱۲۵	زیاد شدن ایمان
۱۲۶	دلالت آیات شریفه بر قبول زیادتی و نقصان ایمان
۱۲۸	جواب از آیات
۱۳۰	استدلال بعضی از محققین بر قبول زیادتی و نقصان
۱۳۲	استدلال به روایت شریف بر قبول زیادتی و نقصان
۱۳۴	اشکال سندی در روایت

۱۳۵	اشکال دلالتی بر روایت
۱۳۷	توسعه در حقیقت ایمان
۱۴۰	تحقق ایمان شرعی به تصدیق جازم
۱۴۳	مبحث دوم: در بیان حقیقت کفر (نعوذ بالله)
۱۴۳	در تعریف کفر و اشکالات آن
۱۴۵	جواب از جامعیت و مانعیت تعریف ایمان
۱۴۶	تعریف غزالی و یکی از اشعری ها برای کفر و جواب آن
۱۴۹	مبحث سوم
۱۴۹	امکان کفر بعد از ایمان
۱۵۱	استدلال یکی از اعلام بر عدم لزوم زوال ایمان حقیقی
۱۵۱	احباط و موافات
۱۵۴	مناقشه سیدمرتضی
	محاله سوم
۱۶۱	در بیان حقیقت اسلام
۱۶۱	مذهب قائلین به تغایر بین حقیقت اسلام و ایمان
۱۶۲	استدلال بر مذهب قائلین به اتحاد بین اسلام و ایمان و جواب از آن
۱۶۵	احتجاج بر مذهب تغایر و جواب از آن
۱۶۶	اسلام از حقائق اعتباری شایع است
۱۶۹	احتجاج بر مذهب قائلین به تفصیل و مناقشه در آن
۱۶۹	کفایت حکم به اسلام کسی که اقرار به شهادتین دارد
۱۷۱	مناقشه در آیات وارده در این مطلب
۱۷۶	آیا طاعات در حقیقت ایمان معتبر هستند؟

شرح کلام امیرمؤمنان علیه السلام در معنای اسلام.....	۱۷۸
مراد از نسبت در کلام ایشان علیه السلام	۱۷۸
مراد از تصدیق و اقرار در کلام حضرت علیه السلام	۱۸۰
مستفاد از کلام حضرت علیه السلام	۱۸۱
مبحث دوم: اشکال به امامیه که معتقد به اعم بودن اسلام نسبت به ایمان‌اند.....	۱۸۳
مراد از حکم به اسلام ظاهری.....	۱۸۵
مبحث سوم: قسم ایمان در زمان مهلت نظر.....	۱۸۷
آیا ثواب یا عتاب بر آنستب می‌شود.....	۱۸۸

خاتمه

خاتمه.....	۱۹۳
مبحث اول: در تعیین زمان تکلیف به معارف الهی.....	۱۹۳
مراد از بلوغ و عقل.....	۱۹۴
استدلال به قول پیامبر صلی الله علیه و آله : «رفع القلم عن الصبی حتی یتبلغ».....	۱۹۶
برخی اقوال در چیستی عقل.....	۱۹۷
تحقیق حول مراتب ادراک.....	۱۹۸
مراتب عقل نظری.....	۱۹۸
مراتب عقل عملی.....	۲۰۱
مبحث دوم: دلیل محقق کننده ایمان.....	۲۰۳
مبحث سوم: معارفی که ایمان به واسطه آنها حاصل می‌شود.....	۲۰۷
اصل اول: معرفت الله تعالی و تقدس.....	۲۰۷
صفات ثبوتیه و تعداد آنها.....	۲۰۸
اصل دوم: تصدیق عدل اوست.....	۲۱۰

۲۱۲	اصل سوم: تصدیق نبوت محمد ﷺ
۲۱۳	اصل چهارم: تصدیق امامت امامان دوازده گانه ﷺ
۲۱۴	آنچه در اعتقاد به امامت ایشان معتبر است
۲۱۶	اعتقاد به امام ﷺ در هر زمانی
۲۱۹	امامت نزد ما به نص الله تعالی و رسول اوست
۲۲۰	استدلال بر وجوب امامت
۲۲۱	وجود امام متین در هر زمان لطف از طرف خداوند
۲۲۲	استدلال اهل بیت بر وجوب سمعی امام بر بندگان
۲۲۳	مناقشه در ادله اجماع
۲۲۶	مناقشه در اجماع بر نصب امام
۲۲۹	اصل پنجم: معاد جسمانی
۲۳۱	آیات دلالت کننده بر معاد جسمانی
۲۳۵	شبهه آکل و ماکول
۲۳۶	اعتقاد واجب به آنچه که از احوال قیامت است
۲۳۷	کفایت اعتقاد اجمالی به وقایع قیامت
۲۴۱	منابع

مقدمه متوجه

از آنجا که بحث ایمان‌شناسی و چیستی اسلام و کفر از مباحث مهم روز و پرسؤال از طرف مردم به ویژه قشر جوان است، جواب این سؤالات در غالب کتاب و مقالات علمی بایسته است که لازم است. هم‌زمان با کار پژوهش در آراء و اندیشه‌های کلامی شهید ثانی، رساله‌ای جلب توجه نمود به نام «حقائق الایمان» یا «تحقیق الایمان و الاسلام» یا «حقیقة الایمان و الاسلام»، که حاوی بحث‌ها و تحقیقات غنی و سرشاری درباره «ایمان، اسلام و کفر» و ردّ برخی از شبهات در این باره است. در پایان این کتاب، مبحثی در اصول دین با تفصیل زیادتری آمده است. این اثر بارها به نام شهید ثانی به چاپ رسیده است ولی با تحقیقات انجام شده این انتساب صحیح نمی‌باشد. از طرفی بنده با ارادتی که نسبت به شهید ثانی دارم، دست به کار ترجمه این اثر شدم.

حجة الاسلام رضا مختاری مقاله کوتاهی نوشته‌اند در «عدم صحت انتساب کتاب حقائق الایمان به شهید ثانی» و می‌گویند: «این رساله قطعاً،

یقیناً، جزماً و بتاً از تألیفات شهید ثانی نیست. بلکه از "زین الدین" نام دیگری است غیر از شهید ثانی. و چون نام شهید هم "زین الدین" است، عده زیادی پنداشته‌اند که این زین الدین همان شهید ثانی است. در حالی که حقیقت برخلاف این است و همه کسانی که آن را به شهید ثانی نسبت داده‌اند اشتباه کرده‌اند. دلایل متعدد و مفصل این مدعا و شواهد قطعی آن را این شاء الله در دانش نامه آثار مکتوب شیعه ذیل مدخل *حقیقه الایمان و الکفر* خواهند آورد. بر روی سایت مؤسسه کتاب شناسی شیعه موجود است.

و رساله *ایمان و کفر* که علامه بحر العلوم در الفوائد الرجالیه از آن نام برده، تألیف جدّ علامه بحر العلوم است و هیچ ربطی به شهید ثانی ندارد. به هر حال نویسنده کتاب، آثار او یک مقدمه، سه مقاله و یک خاتمه مرتب نموده است. که مقدمه در نقل اقوال و مذاهب در حقیقت ایمان و مقاله اول در ادله اقوال است. مقاله دوم در چند بحث است: ۱. کم و زیاد شدن ایمان ۲. حقیقت کفر ۳. امکان وقوع کفر به ایمان و ...

مقاله سوم چندین بحث را شامل می‌شود: ۱. در بیان اسلام و حقیقت آن ۲. عدم کفر مخالفین و رفع شبهات آن ۳. حکم مکلف در زمان «نظار» نسبت به کفر و ایمان.

۱. مؤسسه کتاب شناسی شیعه به منظور شناسایی، بررسی و معرفی دقیق آثار مکتوب علمای شیعه و تبیین این گونه اشتباهات در سال ۱۳۸۵ تأسیس شده و مفصل ترین طرح پژوهشی آن که مقدماتش آغاز گشته تألیف دانش نامه آثار مکتوب شیعه است.
۱. گفتنی است مقاله جناب آقای مختاری با نام «حقیقه الایمان شهید ثانی یا ایضاح البیان زین الدین بن محسن عاملی» بر روی سایت قرار گرفته است.

و در خاتمه هم مباحثی طرح شده است: ۱. در زمان تکلیف به معارف ۲. دلیلی که در حصول معرفت کافی است ۳. تعیین معارف پنج گانه ای که ایمان بر اساس آنها حاصل می شود و مترتب بر اصول پنج گانه است. با توسعه دادن بحث در امامت از این اصول پنج گانه.

در ادامه به طور کامل تحقیق و بررسی حجة الاسلام رضا مختاری را که کوشش وافری در تحقیق آثار شهید اول و ثانی نموده اند، با اجازه خود ایشان، خواهم آورد. هم چنین تحقیق محمد حسون بر مقدمه این کتاب آورده شده به سبب اینکه پاورقی هایی که در مورد فرقه ها، ارجاع دهی مطالب مصنف کتاب به مآخذ آن و مباحث رجالی بیان شده، دقیقاً از تحقیق ایشان نقل گردیده است. تنها پاورقی ها از خود مترجم است و کتاب با تیرگذاری جدید و در نتیجه فهرست و مطالب جدید ارائه شده است در ضمن اینکه ترتیب و چینش اصلی کتاب بر اساس یک مقدمه، سه مقاله و یک خاتمه از مؤلف حفظ و بیان شده است. برای بعضی از مطالب عناوین توضیحی در داخل متن ترجمه لازم به نظر می رسید، که این عناوین را در بین دو گروه قرار داده ایم تا از مطالب مصنف، جدا باشد. پس از ذکر مقدمه مترجم، مقدمه محمد حسون و سپس مقاله استاد مختاری، برآورد ترجمه متن اصلی کتاب می شویم.

تحقیق محققان

در مرکز مباحث و درس‌های اسلامی

مقدمه تحقیق

ماهیت و محتوای این رساله را و آنچه متعلق به ماهیت آن از امور دیگر است، با ذکر چند نکته معرفی می‌کنیم.

۱- مصنف، اسم این رساله را در مقدمه آن، آخر آن و در هیچ‌یک از اجازاتش نام نبرده است و در هیچ‌یک از مؤلفات ریاضی به آن اشاره‌ای نکرده است. و ظاهر این است که اسم آن همان‌صوری که پشت جلد آن ثبت نمودیم «حقیقة الايمان» است که از مقدمه این رساله انشائی کردیم که فرموده: «فأني رأيت الاقوال في حقیقة الايمان ...» با وجود اتفاق بر حقیقت رساله - (به خطبه کتاب نگاه کن).

و شاید اولین کسی که این رساله را ضمن مؤلفات شهید ثانی ذکر کرده است، نوه او علی بن محمد بن حسن بن زین الدین است (ت ۱۱۰۳هـ) در کتاب الدر المنثور، بعد از ذکر مؤلفات شهید ثانی که محمد بن علی بن حسن عودی جزینی (ت ۹۷۵هـ) در رساله اش بغية المرید فی الكشف عن احوال

الشهید نقل می کند و اسماء مؤلفات جدش شهید ثانی را که ابن عودی ذکر نکرده، از آن جمله این رساله را نام می برد و می گوید: «و کتاب تحقیق الاسلام و الایمان عندی بخطی»؛ و اما اصحاب تراجم و سیره ها که این رساله را ضمن مؤلفات شهید ثانی ذکر کرده اند، همگی در نقل شان بر کتاب ذرالمشور اعتماد کرده اند.

۱- مصنف تألیف این رساله را در سحر شب دوشنبه، هشتم ماه ذی القعدة سال ۹۱۴ هـ ق به پایان برده است، همان طور که در پایان این رساله آمده است.

۳- این رساله را یک مقدمه، سه مقاله و یک خاتمه ایجاد شده است؛ که مصنف مقدمه را، با تعریف لغوی ایمان شروع می کند و اقوال لغویین را در آن تبیین و سپس در آن ها اشکال و مناقشه می کند، بعد از تعریف شرعی ایمان شروع و سبب اختلاف در تعریف آن را توضیح می دهد که یا ناشی از این است که ایمان را فقط فعل قلب بدانند، یا فقط از افعال جوارح یا از هر دو با هم بدانیم. سپس اختلاف آراء علما در معنای «تصدیق» را تبیین می کند.

در مقاله اول، آراء مذاهب و فرقه های گوناگون در حقیقت ایمان را تبیین می کند و ادله هر فرقه بر مدعایش، رد و اشکالات وارد بر آن ها را ذکر و آراء کرامیه، معتزله، اشعریه، خوارج، آراء عکاف، قاضی عبدالجبار، ابی علی جبائی و پسر او ابی هاشم را عنوان می کند.

در مقاله دوم، متعرض چند مسأله می‌شود: از جمله، اینکه آیا حقیقت ایمان، قبول زیادی و نقصان می‌کند یا نه؟ توسعه در حقیقت ایمان، بیان حقیقت کفر، اگر مؤمن متصف به ایمان واقعی شود، آیا ممکن است کافر شود یا نه؟

و ثالثاً سوم، از چند مبحث، گفتگو می‌کند: از جمله، اینکه آیا طاعت در حقیقت ایمان، معتبر و لحاظ می‌شود؟ جواب ملازمه‌ای که وارد کرده‌اند بر امامیه‌ای که قائل به عموم اسلام، با قول به این که کفر عدم ایمان است از کسی که شأنیست مؤمن بودن را دارد. حال انسان در زمان فرصتی که می‌خواهد خداوند و استقادات را با نظر بشناسد آیا کافر است یا مؤمن؟

در خاتمه متعرض چند مسأله می‌شود: از جمله، تعیین زمان تکلیف به معارف الهی، تحقیق حول مراتب معرفت، بیان معنای دلیلی که در حصول معرفتی که ایمان را محقق می‌کند، کافی است نزد کسی که تقلید را معرفت کافی نمی‌داند، بیان معارفی که به واسطه آن‌ها ایمان حاصل می‌شود و شبهه آکل و ماکول.

۴- روش مصنف در این رساله را، در چند نکته بیان می‌کنم:

الف) ایشان آراء مختلف مذاهب و فرق را در حقیقت ایمان جمع کرده و آن‌را به شکل مختصر توضیح داده، ادله هر فرقه‌ای را ذکر و در آن‌ها مناقشه علمی کرده و در آخر نظر شیعه امامیه و ادله ایشان را تبیین می‌کند.

ب) باید ملاحظه شود که مصنف هنگام ذکر اقوال علماء، به سه صورت عمل می‌کند: گاهی قول، قائل آن و کتابی که در آن بیان شده را ذکر

می‌کند مثل اقوال خواجه نصیرالدین طوسی "فصول العقائد" و "تجرید الاعتقاد" و "قواعد العقائد". گاهی فقط قول و قائلش را ذکر می‌کند و به هیچ کتابی نسبت نمی‌دهد، مثل اقوال تفتازانی، علف، قاضی عبدالجبار، ابی علی جبائی، پسرش ابوهاشم، ابوحنیفه، ابن مجاهد و عبدالله بن حسن عسری. و بار دیگر قول را بدون نسبت به قائلش یا فرقه و مذهبی که به آن منسوب است ذکر می‌کند که موارد بسیاری تعبیر می‌کند به: "قیل"، "یقال"، "علی قول" و "أجیب".

ج) مصنف بر این رساله‌اش به تعدادی مصادر تکیه می‌کند، از آن‌جایی که تعداد زیادی از عبارات آن‌ها را نقل می‌کند بدون اینکه کوچک‌ترین اشاره‌ای به آن‌ها کند، خصوصاً کتاب "المقاصد العلیة" از تفتازانی، "المواقف" قاضی ابی‌جی، "شرح مواقف" از جرجانی، "المحصل" از فخر رازی و "الاحکام فی اصول الاحکام" از آمدی.

د) اشکال بر مصنف در این رساله - و هم‌چنین رساله دیگری از او - وارد است که کتابش را چندین مورد، مدح می‌کند، از جمله قول او "و هذا استخراج لم سبق الیه و بیان لم یعثر غیرنا علیه"؛ یعنی این استخراج و بیانی است که کسی غیر ما بر آن قبلاً دست نیافته است.

- دو نسخه خطی که محل اعتماد در این تحقیق است:

اول: نسخه خطی محفوظ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران، در مجموعه به شماره ۵۳۱۸ که فهرست کتب خطی آن کتابخانه با شماره ۱۶: ۲۳۱-۲۳۰ ذکر شده است به خط نسخ از علی بن احمد بن ابراهیم جبائی

در شهر مشهد مقدس که نوشتن آن را در روز دوشنبه، دوازدهم صفر سنه ۹۸۴ هـ به پایان رسانده است. و در ۳۶ ورق به حجم ۱۲*۱۸/۵ سانتی متر و هر ورقی در بردارنده ۲۴ سطر است آن را با حرف «م» رمزگذاری کرده ایم. دوم: نسخه خطی محفوظ در کتابخانه عمومی آیه الله مرعشی در شهر قم مقدس، در مجموعه به شماره ۵۸۴۲ که در فهرست کتب خطی آن کتابخانه با شماره ۲۲۴:۱۵ ذکر شده است. که آن را محمد بن لاجین به خط نسخ نوشته است و در روز پنجشنبه، چهاردهم ماه جمادی الثانی سال ۱۱۰۲ به پایان برده است. این نسخه با دو نسخه معتبر مقابله و تصحیح شده است؛ چون که در آخر آن آمده است: «این نسخه با نسخه ای که شیخ سند و سید معتمد، سید جلیل شریف، عبدالحسین خاتون آبادی تصحیح کرده است، مقابله و تصحیح شد از روی نسخه ای که شیخ فاضل زاهد، علی بن محمد بن حسن بن مؤلف، تصحیح کرده است» که در ۵۲ ورق، به حجم ۱۹*۱۲ سانتی متر و هر ورقه ای در بردارنده ۱۸ سطر است، و این نسخه که به حرف «ش» رمزگذاری نمودیم.

روش تحقیق

۱- در تحقیق این رساله، روش تلفیقی بین دو نسخه خطی که در دست آن ها گذشت، اعتماد کردیم. و همه اختلافات وارد در آن دو را ثبت نکردیم مگر آنچه را که ضروری یافتیم.

۲- به استخراج همه موادی که احتیاج به استخراج داشت قیام کردیم: از آیات قرآن کریم، احادیث شریف، همه اقوالی که منصف ذکر کرده؛ چه

آن‌هایی را که قائلش را ذکر کرده یا به فرقه‌ای نسبت داده یا آن‌ها بدون نسبت دادن به کسی رها کرده است که زیاد هم هست. از آن جایی که از آن‌ها تعبیر به «قیل»، «یقال»، «علی قول» و «احتج» کرده است.

۳- به شکل مختصری فرقه‌ها و مذاهبی که منصف ذکر کرده است، توضیح داده‌ایم مثل کرامیه، حشویه، تعلیمیه، متزگه، خوارج و غیر آن‌ها.
۴- ترجمه بعضی از روایانی را که منصف به احوال آن‌ها اشاره کرده است به طور مختصر ذکر کرده‌ایم، مثل عبدالرحمان قصیر، که حکم به ضعف او شده یا علامه مشترک بین مقبول و مجهول، بکر بن صالح رازی که در مورد او گفته: «جدا ضعیف است» و ابو عمرو زبیری مجهول.

۵- برای بعضی از مطالب مواوین توضیحی، قرار دادیم که این عناوین را در بین دو گروه قرار داده تا از مواوین که منصف قرار داده است، جدا باشد.

۶- فهرست‌های فنی کاملی برای این رساله، طبق قواعد متفق که در فن تحقیق هست، اعمال کردیم.

و آخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین، و صلی الله علی بیّننا محمد و آله الطّیّین الطّاهرین. خدایا این عمل کوچک را از ما بپذیر و آنرا ذخیره من، پدر و مادرم و کسی که به من پناه می‌برد، در روزی که مال و فرزندی سودی ندارد، قرار بده، مگر کسی که با قلب سلیم نزد خدایتعالی حاضر شود.

شهر مقدس قم - محمد حسون

۹ شعبان ۱۴۲۱ هـ ق